

ӨОЖ 808.1
ХҒТАР 16.01.07
DOI 10.56525/ZTGM3793

ТОПОНИМДЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ ӘЛЕМДІК ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ӘДІСТЕРІ

РЫСБЕРГЕН Қ.Қ.

А. Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институты
E-mail: kyzdarkhan13@gmail.com

Аңдатпа. Ономастикадағы, нақтырақ айтсақ, топонимикадағы бірнеше ғылыми бағыттың деректері мен әдіс-тәсілдерін қолдану зерттеуді жаңа сапалық деңгейге көтеріп, жаңаша ғылыми нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Уақыт өте келе ономастика саласы өзіндік лингвистикалық әдістері қалыптасқан дербес пән ретінде орнықты. Ономастика пәнаралық, кешенді сипатына байланысты бастапқы кезде әлемдік лингвистиканың маргиналды, шеткерілеу саласы ретінде қабылданып келген болатын. Алайда ХХ ғ. 70-80 жылдары әлемдік, орыс, қазақ тіл білімінде ономастика саласы маргиналдық жағдайдан арылып, «үлкен, құрлықтық» лингвистиканың өзегіне қарай ойыса бастады. Себебі Кеңестік Одақ тұсындағы орыс және ұлттық ономастиканың эмпирикалық, ғылыми-теориялық базасы кеңейіп, толығып, жүйелік-өзіндік зерттеу әдіс-тәсілдері жетілген, толыққанды іргелі дербес лингвистикалық пән ретінде танылып қалыптасты. Осы мақалада топонимдерді зерттеудің әлемдік әдіс-тәсілдері көрсетіліп, салыстырмалы талдау жасалады. Қазақ ономастикасындағы зерттеулердің дәстүрлі және заманауи технологияға негізделген түрлеріне сипаттама беріледі.

Кілт сөздер: ономастика, онтологиялық, топоним, Маңғыстау топонимдері, топоареал, топонимдік ақпарат, топонимдік код.

Кіріспе. Онтологиялық, системацентристік ономастиканы зерттеуде кешенділік қажет екендігіне ономаст ғлымдар ерте кезден-ақ назар аударған (А.В.Суперанская, Т. Жанұзақ, А.Әбдірахманов, Е.Керімбаев т.б.). Ономастика зерттеу пәнінің ерекшелігі ол лингвистикалық ғылым бола тұра, атауға ие болған нысандардың ерекше қасиеттері мен атау дәстүріне байланысты этнографиялық, тарихи, географиялық, әлеуметтік, әдебиеттану элементтерін қамтитындығынан көрінеді. Сондай-ақ ономастикалық зерттеулерде археология, рухани, материалдық мәдениет тарихы, биология, теология, философия, логика, психология т.б. салалардың деректері кеңінен қолданылып келеді. Ұлттық ономастика саласының кешенділік сипаты жөнінде проф. Т.Жанұзақ: «Ономастика – тілдің сөз байлығы, сөздік қормен, жалпы лексикасымен тығыз байланысты. Ол осымен қатар тарих, этнография, этнология, география және эстетика, әдебиеттану, философия, биология сияқты ғылымның белді салаларымен үнемі байланыс бірлікте. Бұл көрсетілген ғылымдармен бірлікте болғанымен, ономастика лингвистикалық пән болып есептеледі. Өйткені оның зерттейтін негізгі объектісі – сөз. Жалпы тіл білімі, оның бір саласы ономастика тек қоғамдық ғылымдармен жанасып қоймай, әдебиет, мәдениет, география, психология, геология, зоология ғылымдарымен де ұштасып, байланысып жатады», - дейді [1, 77 б.].

Өзге тіл білімі салаларына қарағанда топонимика саласының көпкешенді сипаты басымырақ деуге болады. Бұл жерде жаратылыстану ғылымының биология, зоология, физиология саласы, жер туралы ғылымдар, жалпы ғалам туралы ілім деректері кеңінен қолданыс табады.

Дәстүрлі ғылыми парадигмада топонимиканың негізінен тіл және география, тарих ғылымдарының тоғысуы нәтижесінде пайда болған кешенділік сипатқа ие бағыт екені о баста-ақ мойындалған. Ал қазіргі таңда топонимикалық зерттеулерде өзге пәндердің үлесі артып отыр және әрі қарай арта бермек. Топонимика қоғамдық, жаратылыстану бағыттарының әдіс-тәсілдеріне, деректік-ақпараттық базасына сүйенетін мынадай көптеген саланы қамтиды: лингвомәдениеттану, лингвогеография, этноботаника, лингвоэтноботаника, лингвоэтнозоология, лингвофольклористика, палеолингвистика, лингвофилософия, психоллингвистика, компьютерлік лингвистика, лингвоэтнопсихология, нейролингвистика және т.б.

Пәнаралық және көппәндік (полидисциплинарный) ұғымдар толығымен зерттеу әдістемесіне жатады және бір ғана зерттеу процесі шеңберіндегі түрлі ғылыми пәндердің мүмкіндіктерінің басын біріктіреді. Көппәндік зерттеу мәні бірнеше пәннің қарапайым түрде қатар тұрып қолданылуында ғана емес, олардың әдіс-тәсілдерімен қатар деректерін де қажетінше пайдалану, зерттеу мақсатына қарай сол саланың базалық материалын пайдалану деп түсінеміз. Бірегей мәдени нысан, мысалы, топоним, жеке бөлшектерге таратылып, олардың әрқайсысы нақты бір ғылым саласы тұрғысынан түсіндіріледі. Мәселен,

- лингвистикалық тұрғыдан оның этимологиясы, лексикографиялық, сөзжасамдық, т.б. грамматикалық ерекшеліктері;

- ұлттық мәдениет фактісі ретінде мәдениеттану, этнология пәндері;

- тарихи кезең, дәуірлеуге, оқиғаға қатысты тарихи деректерге сүйенеді;

- ландшафттық, топографиялық ерекшеліктері геоморфология, картография, климатология т.б. салалар деректерін пайдаланады;

- психоллингвистика тұрғысынан сөз тудырым, сөйлеу арқылы ойлау (речепорождающая, речемыслительная деятельность) үрдістер әрекеттері, топонимдік атаудың адам санасында репрезенттелуі т.б. ұғымдармен аталған пәндер тұрғысынан ғылыми дәйекке ие болады.

Тіптен физика, химиямен байланысы да бар, мысалы, судың ыстық, суық температуралық, сондай ақ тұщы, тұзды дәмдік қасиеттері бар, ми батпақтың әр алуан химиялық, физикалық құрамы жер - атауларының жасалуында басты уәж болып келеді. Бұл қатарды әрі қарай жалғастыруға болады.

Мұнда тек топонимика ғана өзге ғылымдар деректеріне сүйеніп қоймай, аталған салалар да топонимикадан, жалпы тілден өз керегін табатындығын байқауға болады.

Сөйтіп, пәнаралық зерттеу алдына айрықша күрделі мақсат қояды. Ол зерттеліп отырған нысанды бөлшектемей, тұтас, бірегей жүйелі кешен ретінде, оның жекелеген элементтерін бір-бірімен жүйелі байланыста қарастыруға келіп саяды. Мұндай түрлі ғылыми профильді салалардың кешендену үрдісін синтез деуге болады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Ал тіл білімінде бірнеше парадигманың, бірнеше саланың тоғысуын қамтамасыз ететін когнитивистика екендігі мәлім. Қазақ тіл білімінде когнитивтік лингвистиканың қалыптасу, даму процесін арнайы зерделеген Э.Оразалиева қазақ лингвистикасындағы когнитивтік парадигманың даму тарихы ХХ ғасырдың ІІ жартысында басталған, ғылыми негізі сұрыпталған, өзіндік ұстанымдары мен ұғымдық бірліктері бір жүйеге түскен ілімдер қатарына жататындықтан, «тілтану» ұғымының қалыптасу негіздерін зерттеу, танымдық бағыттың өзектелуін объективті және субъективті алғышарттарға сүйене отырып талдау әрі маңызды да құнды тұжырымдамаларды лингвокогнитологиялық және лингвоконцептологиялық сараптамадан өткізу қажеттігі жаңа лингвистикалық ізденістерге жол ашуда деп көрсетеді [2, 4 б.].

Кез келген тілдік жүйе имманенттік жүйекұраушы күйде болумен қатар антропоөзектік бағытта да дамиды. Бұл топонимдік жүйенің осы екі формадағы болмысы бірімен-бірі тұтасып, ажыратылмайды, яғни топонимдік жүйенің онтологиялық болмысы оның менталдық болмысымен бірлесе отырып дамиды, тілде, қоғамда қатар қызмет етеді. Бұл қағиданы қазіргі философиялық ұстанымдар да растайды. М. Хайдеггер болмыстың өзге

аспектілермен қоса оның мәнін айқындау барысында мыналарды қарастырады: 1) бытие означает присутствие, а «через настоящее в смысле присутствия бытие определяется однообразно как прибытие сути и позволение присутствовать, т.е. раскрытое»; 2) бытие есть выразимое, т.е. мыслимое; 3) бытие определяется через присвоение [3, 91 б.]. Яғни М. Хайдеггер болмыстың мәнін қарастырған кезде қабылдаушы субъекті көзқарасының қажеттілігін нақты айқындайды: «Сущее в целом берется так, что оно только тогда становится сущим, когда поставлено представляющим и устанавливающим его человеком». Адамзатты қоршаған ғаламды (вселенная) абсолютті ғалам деп, ал біздің танымымыз бен қиялымыз жететін және танымымыздан тысқары орналасқан ғаламды гипотетикалық алыс ғаламдар деп қарауға болады.

Адам баласы ерте кезден өзін-өзі, қоршаған әлемді танып, бағамдап-бағдарлағалы бері оның таным аясына іліккен, енген универсумдік кеңістіктегі алғашқы бейберекеттілікті (хаосты) реттеп, категориялап, үйлесімділік (гармония), реттілік беруге ұмтылып отырған. «Ғалам бейнесі» ұғымы адамның ерекшелігі мен оның болмыс-тіршілігінің, өмір сүруінің басты шарты – қоршаған әлеммен қарым-қатынасын білдіретін іргелі ұғымдарға жатады. «Картина мира есть целостный глобальный образ мира, который является результатом всей духовной активности человека, а не какой-либо одной ее стороны. Картина мира как глобальный образ мира возникает у человека в ходе всех его контактов с миром» [4, 19-20 бб.].

Қазіргі кезеңде лингвистер түсінігінде ғалам бейнесі адам дүниетанымы негізінде жатқан, оны қолданушы түсінігіндегі ғаламның маңызды қасиеттерін репрезенттейтін және адамның бүкіл рухани белсенділігінің нәтижесі болып табылатын ғаламның бастау алатын глобалды бейнесі ретінде ұғынылады.

Ғалам бейнесі екі түрлі процедура нәтижесінде жасалады:

- 1) адам тіршілігінің, ең алдымен оның практикалық тіршілігінің негізінде жатқан ғалам бейнесінің экспликациялануы, сығымдалуы, заттануы, объективтенуі мен түйсінілуі және
- 2) жүйелі сипатқа ие арнайы рефлексия барысында жүзеге асатын жаңа ғалам бейнелерін туындатуы, жасауы [4, 24 б.].

Қазіргі ғылыми-теориялық парадигмада ғалам бейнесі негізгі үш сипатта түсініледі:

- а) глобалды (аса ауқымды) ғалам бейнесі;
- ә) таным құралы;
- б) теориялық конструкт-модель.

Когнитивтік ғылым - білімдер мен таным туралы түсінік адамдардың сана елегінен өткізілген, сондай-ақ жүйелік ретке келтірілген, санамызда репрезенттелетін ақпараттар мен менталды когнитивтік процестердің негізін құрайтын дүниені қабылдау және заттық-танымдық тіршілігінің нәтижесі туралы ілім. Яғни когнитивтік ғылым-білімдерді репрезенттеу жүйесі және адамға әртүрлі арналардан келіп түсетін ақпаратты өңдеу туралы ғылым деп түсініледі.

Когнитивтік лингвистиканың және тілді зерттеудегі когнитивтік әдістің артықшылығын көптеген когнитологтар тіл мен адамның сан салалы көптеген қатынастары, санасы мен интеллектісі, ойлау, таным процестері негізінде жатқан құрылым және механизмдермен қатынастарды зерттеу барысында мол мүмкіндіктерге жол ашатындығын айтады.

Зерттеу нәтижелері. Іс жүзінде, ономастикалық лексикалардың сыр-сипатын, заңдылық ерекшеліктерін ашып, айқындауда түрлі тәсілдер мен әдістер қолданылып жүр. Атап айтқанда: тарихи-салыстырмалы немесе “Бопп-Шлейхер парадигмасы” (этимологияны анықтауда), семантикалық (атаулардың мағынасын анықтап, айқындау), логикалық, стилистикалық (көркем шығармалардағы кейіпкерлер есімдерін талдау) т.б. Оның өзінде де ономастикада, оның тіл біліміндегі айрықша жағдайына байланысты, лингвистикадағы басқа тілдік категорияларға қатысты алуан түрлі тәсілдер қолданылмайды.

Этимологиялық тұрғыдан қарастырғанда ономастикондар көптеген ауыспалы мағынаға ие сөздерден, екі не одан да көп деривациялық сипаттан оқшау тұрады.

Ономастикадағы нағыз “мағына” апеллативтердегі мағынадай (семантикасы басым атаулар мен мекеме, кітап аттары болмаса) болмайды.

Жалқы есімнің табиғаты туралы мәселенің ерекше (методологиялық) мәні бар. Бұл мәселе жалқы есімнің мағынасымен байланысты семантикалық аспектіні тікелей қамтиды.

Айталық, антропоним белгілі бір индивидті (жеке тұлға) ғана атап қоймай, ол жеке адам мен қоғамның арақатыс, байланысын анықтайды.

Зерттеушілердің кейбіреулерінің жалқы есім грамматикалық категория деп жүргендері де бар. Алайда, жалқы есімнің грамматикалық категория еместігі, керісінше, лексикалық категория екендігі ғылыми тұрғыдан дәлелденіп отыр. Осы ретте жалқы есімдердің басқа лексикалық категорияларға қарағанда әдістемелік тұрғыдан көптеген айырмашылыққа ие екендігі байқалады. Осы айырмашылық оның синтаксистік құрылымында өзгеше көрінеді. Бұған дәлел: кез келген сөз тіркесі, тіпті көркем шығарма аттары жалқы есім бола алады. Әсіресе күрделі тіркес арқылы жасалған етістік топонимдер бұған толық дәлел. Етістікті сөйлем тіркесі мен тіркес етістік арқылы жасалған атаулардың сыр-сипаттары мен қолданылу заңдылығын тек ономастикалық теориялық зерттеулер негізінде ғана анықтауға болады. Қазіргі кезде жалқы есімдер теориясында синтаксистік құрылым өзінің әдістемелік жағынан маңызды бола тұрса да әлі күнге қолға алынбай, толық шешімін таппай отыр. Олай болса, жалқы есімдердің лексика-синтаксистік табиғатын зерттеу барысында да әдістеме мен тәсілдеменің айрықша рөл атқарары сөзсіз.

Бұл айтылғандар жалқы есімдерді лексикалық тұрғыдан зерттеудің әдістемесі қажет екендігін дәлелдейді. Онімдердің жеке, дара заттардың атаулары екендігін түсіну – есімдердің мағыналары жайлы, олардың әлеуметтік мәні мен қызмет аясының табиғаттарын анықтауға, бара-бара жалқы есімдердің синтаксистік теориясын логикалық әрі лингвистикалық аспектіде айқындауға барып тіреледі.

Ономастика қазақ тілі лексикасының ажырамас бөлігі болғандықтан оны ерекше лексикалық жүйе ретінде қарап, жалпы тіл біліміне тән методология мен әдістемені дерлік қолданамыз. Ономастикалық зерттеудің мынадай негізгі бағыттары бар: тіліміздегі ономастикалық жүйелердің дамуы мен қолданыс аясын зерттейтін теориялық ономастика; материалдарды филологиялық тұрғыдан алғаш рет сұрыптап, саралайтын сипаттамалы ономастика; атаулардың шығу, пайда болу жолын, олардың бір атаудан екінші атауға ауысуын, атаулардың белгілі бір тарихи дәуірлерге тәндігін зерттейтін тарихи ономастика; ономастикалық материалдардың күнделікті тұрмыста қолданылуы жайлы ұсыныс, нұсқау беретін қолданбалы (прикладная) ономастика; көркем әдебиет шығармаларындағы атауларды зерттеумен шұғылданатын поэтикалық ономастика. Бұл бағыттардың белгілі бір мақсаты, міндеті мен жол-жөні, әдістері болады.

Ономастикалық зерттеулердің бірнеше аспектілері бары да аян. Олар: лексикологиялық және лексикографиялық аспект, логикалық аспект, терминологиялық аспект, тарихи, географиялық, әдеби, мәдени (культурологиялық), психологиялық, социологиялық, типологиялық аспектілер.

Әрбір зерттеуші өзінің алдына қойған нақтылы міндеті, мақсатына қарай осы бағыттар мен аспектілерді негізге ала отырып, ғылыми зерттеулерін жүргізеді.

Ғасырлар бойы халық, қоғам өмірімен бірге, біте қайнасып келе жатқан халық ономастикасы – жекелеген адамдар емес, тұтас топ, ұжым боп зерттегенде де таусылмас ұшы-қиыры жоқ үлкен жұмыс. Сондықтан қазақ тілі ономастикасының қолға алынбай, әлі де зерттелмей жатқан категорияларын ұмыт қалдырмай, халқымыздың тарихы мен тілінің, сан ғасырлық мәдени байлығының қайнар көзі ретінде зерттей беруіміз абзал іс болмақ.

Ономастикалық зерттеу жұмыстарында қолданылатын тәсілдер мен әдістер алуан түрлі болады. Олардың қолдануы әрбір автордың жұмыс барысына, беталысына қарай нақты жағдайлармен байланысты болып отырады.

Әдіс-тәсілдер. А.В.Суперанская, Н.В.Подольская бұл әдістер мен тәсілдерді мынандай топтарға жіктейді: 1) ономастикалық материалдарды жинау, олардың нақты тілге қатыстығын айқындау; 2) текстологиялық тұрғыдан талдау; 3) ономастикалық материалдарды инвентаризациялау; 4) атауларды топтастырып жіктеу; 5) стратиграфиялық талдау; 6) дифференциалдық, генетикалық талдау; 7) есімдер мен олардың тұлғаларының реконструкциясы; 8) этимологиялық талдау; 9) сөзжасамдық тұрғыдағы талдау; 10) құрылымдық талдау; 11) форманттық талдау; 12) атау негізін талдау; 13) атаулардың нұсқаларын талдау; 14) ономастикалық ареалдарды айқындау; 15) ономастикалық картографиялау; 16) болжалды тексеру; 17) статистикалық талдау; 18) ономастикалық универсалияларды анықтау; 19) эксперименталдық зерттеу.

Ономастикалық бірліктердің семантикалық мәртебесі ертеректен-ақ еуропалық, ресейлік тілші мамандардың арасында қызу пікір-талас тудырған.

Бір жағынан, жалқы есімдерде мүлдем семантика жоқ деп үзілдікесілді пікір айтса, екінші жағынан, ономастикалық атаулар мейлінше семантикаға бай деген қарама-қайшы дәйек келтіріледі. Бұл туралы А.В.Суперанскаяның «Общая теория имени собственного» атты еңбегінде жан-жақты сөз болады. Оның сыртында қазақ ономастикасында да онимдік бірліктер семантикасы туралы ой-тұжырымдар Т.Жанұзақтың, Е.Керімбаевтың, Г.Мадиеваның,

Б.Тілеубердиевтің зерттеулерінде келтірілген, дегенмен оны айналып өтпей, қазақ топонимиялық кеңістігіндегі бүгінгі реалийлерді алға тарта отырып, бұл проблеманың «қоржынын» номинация тұрғысынан қысқаша ғана өз тұжырымымызбен толықтырып кетуді жөн көрдік.

А.А.Уфимцева лексикалық номинация проблемасын қарастыру барысында жалқы есімдер толық мағыналы лексикалық таңбалар қатарына жатқанымен, мағына жағынан да, қызмет ету саласы және аумағы жағынан да оларға мүлдем қарама-қарсы тұрады, сондай-ақ кез келген тілдің лексикасында маргиналды шеткері сипатқа ие деген ой айтады [6, 16 б.]. Ғалым ономастикалық атаулар семантикасы жөнінде әрі қарай мынадай кесімді пікір айтады: «По характеру знакового значения, по сфере функционирования и функции индивидуализации имена собственные можно назвать «лексически неполноценными, ущербными» [6, 16 б.]. А.А.Уфимцева Е.Куриловичтің нақты жалпы есімдердің зат есімдер арасындағы өзекті семантикалық категорияға: значить (signifier) және обозначать (designer) қасиеттеріне ие, олардың нақты семантикалық мазмұны бар және ақиқат нысаналарға сәйкесімді келеді деген ойына сүйене отырып, жалқы есімдер оларға қарама-қарсы екендігін былай дәлелдейді: «Имена собственные в противоположность нарицательным, ограничиваются одной функцией – обозначения, что позволяет им только различать, опознавать обозначаемые предметы лица, без указания на качественную, содержательную характеристику данного индивидуума или единичного предмета, факта» [7, I, 43 б.]. Ол номинациялық бірегейлендіру функциясы бар жалқы есімдердің семантикалық класын, шынында да, «толымсыз, жартыкеш құрылымдар» қатарына жатқызуға болады деп есептейді. Ғалым жалқы есімдердің басты кемшілігі ретінде олардың жалпылама ұғым білдіруге «қабілетсіздігі», тілдегі орны «таза» атауыштық деуге болады дейді де, жалқы есімдердің «дегенмен, мағыналық әлеуеті бар, бірақ «смысловый потенциал этих имен по сравнению с полными знаками, имеющими денотативно-сигнификативный или сигнификативный тип значения, очень мал, тем не менее он есть» деп болар -болмас «шегініс» жасай отырып, ескертеді [7, I, 43 б.]. Белгілі ғалымның бұл үзілді-кесілді біржақты пікірінің барлығымен келісе беруге болмайды. Біріншіден, әртүрлі ономастикалық топтардың мазмұндық-семантикалық әлеуеті біркелкі емес, яғни бұл әрдайым ономастикалық-семантикалық құрылымдардың мәртебе проблемасымен байланысты. Бұл жерде біз жалқы есімдердің басты атауыштық қызметіне кейінірек тоқталамыз. Екіншіден, ғалым тек лексикалық семантикамен шектелген және жалқы есімдерді «жарымжан» семантикалық құрылымдар деп айдар тағады. Бұл жерде ғалым

ономастикалық атаулардың мазмұнында лингвомәдени семантика, когнитивтік семантика бар екендігі жөнінде және ассоциативтік семантика әлеуетінің жоғары екендігін ескермейді. Белгілі теоретик ғалым Н.Д.Арутюнова жалқы есім семантикасы табиғаты жөнінде ұқсас пікір айтады: «В основе употребления конкретных имен лежит номинативная конвенция, а не конвенция семантическая, т.е. договор о значении» [8, 24 б.].

А.Суперанскаяның ономастикалық атаулардың мағынасы мен семантикасы жөніндегі пайымдауларынан ғылыми шығармашылық әлеуеті уақыт өте ғылымның дамуына байланысты анағұрлым кеңейе, байи түскендігін көруге болады: «Поскольку имя собственное во всей полноте своих характеристик представляет собой как ты точку соприкосновения лингвистического и экстралингвистического планов, значение его оказывается сложным комплексом, в котором сведения о слове переплетаются со сведениями об именуемом объекте» [9, 66].

Г.Мадиева жалқы есім семантикасының теориялық мәселелерін арнайы қарастырып, мағына, ұғым, референт т.б. терминдерді онимге қатысты қарастырады және осы проблема төңірегінде айтылып жүрген ой-пікірлерді топтастыра, салыстыра талдай келіп, жалқы есім семантикасы жөнінде төмендегідей қорытындыға келеді:

- ИС (имя собственное – Р.К.) – слово языка, обладающее двусторонней сущностью – планом выражения и планом содержания;
- значение – составляющей компонент семантики ИС;
- семантика ИС. неравнозначна семантике апеллятива, от которого образовано ИС,
- наличие или отсутствие апеллятивного значения ИС – это их интегральный признак;
- то или иное ономастическое значение выявляется и реализуется в реальном контексте;
- наличие экстралингвистического компонента в семантике ИС – универсальный признак [10, 114б.].

«Жалқы есімдердің мағынаға ие деген пікіріне және оны түсетін онимдік атаулар қатарында мағынаға мейлінше бай тобы – ол прецеденттік атаулар екендігін Г.Мадиева баса айтады, ғалымның бұл екі пікіріне толығымен қосыламыз: «В подтверждение этого положения можно привести многочисленные примеры ИС, являющихся символами национальной культуры, в их числе прецедентные имена. (...) Прецедентное имя находится на вершине понятийности ИС» [11, 105 б.].

Бұл мәселеге қатысты ономаст О.Т.Молчанова: «Основной и принципиальной вопрос ономастики – понятийны ли имена «...» может быть интерпретирован следующим образом: если принять постулат о формальном понятии, то, безусловно, да, хотя понятийность ИС предельна и варьирует в зависимости от разряда имен, сохранения или утраты семантической структуры, наличия ГН и т.д.», - деген түсінік береді [12, 63 б.]. Яғни жалқы атаудың ұғымдық әлеуеті оның қай ономастикалық топқа жататындығы, семантикалық құрылымның сақталу деңгейі т.б. факторларға байланысты болып келетіндігіне көз жеткізуге болады.

Қорытынды. Жалқы атаудың мағыналық критерийі нақты атаудың сипатына қарай топқа жататындығында, яғни ЖЕ мағынасы семантикасы сөз болғанда таңдамалы принцип (дифференцированный) болуы қажет деп есептейміз. Бұл жерде айтпағымыз, Талдыбұлақ сынды топонимнің семантикасы халық тарихында, оның когнитивтік базасында орын алған прецеденттік оқиға, жағдайға байланысты болмаса, мағыналық әлеуеті жағынан қазақ халқының танымындағы ерекше орынға ие, кеңінен танымал Алматы, Жетісу, Отырар, Жайық сынды атаулармен бір қатарға қоюға болмас. Сол сияқты мына жігіттің аты Серік сынды хабарламадағы Серік есімі денотаты туралы, оның қасиеті туралы ешбір қосымша дерек бере алмайды. Немесе «Айналайын» сүті, «Апатай» шайы, «Рахат» кондитерлік өнімі сынды онимдердің сигнификаты нөлге тең, яғни ешбір тілдік немесе тілден тыс, мысалы, өнімнің қасиеті, ерекшелігі туралы дерек бере алмайды, оған тілдік таңбаның қатысы жоқ. Бұл, шындығында, тауарлық атау ретінде тек нысананың топтамалық сипаттағы өнім екендігін (серийный продукт) танытатын, (идентификационный) айырымдық белгі

қызметін атқарып тұр. Ал номинация әктісі негізінде айналайын, рахат тілдік бірліктермен уәжделуі кездейсоқтық деп есептейміз, себебі олардың орнына тілдік қордағы кез келген сөзді алуға болар еді. Ал Абай Құнанбаев, Шәкәрім, Шыңғыс хан сынды прецеденттік атаулар күрделі концептілік құрылым түрінде, оның семантикалық өрісінде, ауқымды аялық, энциклопедиялық білімдер сол денотат, атау нысаны туралы күрделі ономастикалық білімдер жүйесін құрылымдайды.

Өз кезегінде ондай онимдік атаулар мағынасы тілдік, тарихи, мәдени, әлеуметтік факторлар арқасында трансмутацияға ұшырап, атаудың ұғымдық әлеуетін күшейте түседі.

Жалқы онимдік есімдердің, оның ішінде жер-су атауларының мағынасы, оның тілдік семантикасымен шектелмейтіндігі белгілі. Жаңа антропоэзектік парадигмада номинация әктісін когнитивтік, психолінгвистикалық, биолінгвистикалық, тіптен нейрофизиологиялық аспектіде қарастыру ономастика саласы үшін тың да қызықты теориялық проблема болып отыр.

Мақала ҚР ҒЖБМ грантымен қаржыландырылатын «АР19680234 «Маңғыстау топономастикалық ареалы: тарихи топонимия, топобейнелер және оларды интерпретациялау»» ғылыми жобасы аясында жазылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы – Астана: «IS–Сервис» ЖШС, 2006. – Т. 1. – 400 б.
2. Оразалиева Ә. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: «Ан Арыс», 2007. – 312 б.
3. Хайдеггер М. Основы феноменологии. – СПб., 2001. – 442 с.
4. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
5. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы: Зерттеу. – Астана: Фолиант, 2008. – 728 б.
6. Уфимцева А.А. Лексическая номинация (первичная нейтральная) // Языковая номинация. Виды наименований. – М.: Наука, 1977. – С. 10– 43.
7. Языковая номинация. Общие вопросы. – М.: Наука., 1977. Т.1. – 359 с.
8. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
9. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1990. – 612 с.
10. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 261 с.
11. Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 190 с.
12. Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. – Саратов, 1982. – 272 с.

REFERENCES

1. Zhanyзақ T. Қазақ onomastikasy – Astana: «IS–Servis» ZhShS, 2006. – Т. 1. – 400 b.
2. Orazalievа Je. Kognitivtik lingvistika: qalyptasuy men damuy. – Almaty: «An Arys», 2007. – 312 b.
3. Hajdegger M. Osnovy fenomenologii. – SPb., 2001. – 442 s.
4. Rol' chelovecheskogo faktora v jazyke. Jazyk i kartina mira. – M.: Nauka, 1988. – 216 s.
5. Sejdimbek A. Қазақтың ауызша тарихы: Zertteu. – Astana: Foliant, 2008. – 728 b.
6. Ufimceva A.A. Leksicheskaja nominacija (pervichnaja nejtral'naja) // Jazykovaja nominacija. Vidy naimenovanij. – M.: Nauka, 1977. – S. 10– 43.
7. Jazykovaja nominacija. Obshhie voprosy. – M.: Nauka., 1977. T.1. – 359 s.
8. Arutjunova N.D. Jazyk i mir cheloveka. – M.: Jazyki russkoj kul'tury, 1999. – 896 s.

9. Lingvisticheskiy jenciklopedicheskiy slovar'. – M.: Izd-vo «Sovetskaja jenciklopedija», 1990. – 612 s.
10. Karaulov Ju.N. Russkiy jazyk i jazykovaja lichnost'. – M.: Nauka, 1987. – 261 s.
11. Madieva G.B. Imja sobstvennoe v kontekste poznaniya. – Almaty: Kazakh universiteti, 2004. – 190 s.
12. Molchanova O.T. Strukturnye tipy tjurkskih toponimov Gornogo Altaja. – Saratov, 1982. – 272 s.

Рысберген Кыздархан Курмашкызы

Институт языкознания имени А. Байтурсынулы

МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ ТОПОНИМОВ В МИРОВОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация. Использование данных и методов нескольких научных направлений в ономастике, конкретнее, в топонимике, позволяет поднять исследования на новый качественный уровень и добиться новых научных результатов. Со временем ономастика утвердилась как самостоятельная дисциплина со своими лингвистическими методами. Из-за своей междисциплинарной и сложной природы ономастика изначально рассматривалась как маргинальная область мировой лингвистики. Однако в 20 веке в 1970-е и 1980-е годы область ономастики избавилась от своего маргинального положения в мировом, русском и казахском языкознании и стала двигаться в сторону ядра «большого, континентального» языкознания. Это связано с тем, что эмпирическая, научно-теоретическая база русской и национальной ономастики в годы Советского Союза расширилась и стала более полной, методы систематического самоисследования стали зрелыми, и она была признана полноценной фундаментальной самостоятельной лингвистической дисциплиной.

В данной статье представлены мировые методы изучения топонимов и проведен сравнительный анализ. Описаны традиционные и современные технологические виды исследований в казахской ономастике.

Ключевые слова: ономастика, онтология, топоним, топонимы Мангистау, топоарал, топонимическая информация, топонимический код.

Rysbergen Kyzdarhan Kurmashkyzy

Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly

METHODS FOR STUDYING TOPONYMS IN WORLD LINGUISTICS

Annotation. The use of data and methods from several scientific directions in onomastics, more specifically, in toponymy, allows us to raise research to a new qualitative level and achieve new scientific results. Over time, onomastics established itself as an independent discipline with its own linguistic methods. Due to its interdisciplinary and complex nature, onomastics was initially considered a marginal field of world linguistics. However, in the 20th century, in the 1970s and 1980s, the field of onomastics got rid of its marginal position in world, Russian and Kazakh linguistics and began to move towards the core of “large, continental” linguistics. This is due to the fact that the empirical, scientific and theoretical base of Russian and national onomastics during the years of the Soviet Union expanded and became more complete, the methods of systematic self-research became mature, and it was recognized as a full-fledged fundamental independent linguistic discipline.

This article presents global methods for studying toponyms and conducts a comparative analysis. Traditional and modern technological types of research in Kazakh onomastics are described.

Key words: onomastics, ontology, toponym, toponyms of Mangistau, topoarea, toponymic information, toponymic code.